

Θ Ε Μ Α Τ Ι Κ Ο Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α

Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Κώστας Μανωλίδης*

Περίληψη

Οι επιπτώσεις της κρίσης στον αστικό χώρο δεν περιορίζονται σε εμφανείς μεταβολές του υλικού πλαισίου όπως η υποβάθμιση υποδομών ή το κλείσιμο καταστημάτων. Σημαντικές ανακατατάξεις πραγματοποιούνται στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων και χωρικών πρακτικών καθώς οι βιοτικές δυσκολίες, η αύξηση της ανεργίας η μείωση των εμπορικών συναλλαγών και οι συνθήκες φόβου δημιουργούν νέα μοτίβα στην οικειοποίηση του χώρου. Παράλληλα, η ανάδυση νέων κοινωνικών πρωτοβουλιών επαναπροσδιορίζει το νόημα του δημόσιου χώρου ως τόπο συλλογικότητας και αντίστασης. Οι εργασίες του αφιερώματος πραγματεύονται τα αποτυπώματα της κρίσης σε χώρους και σε συλλογικές πρακτικές όπως επίσης και τις δρομολογημένες από τις μνημονιακές πολιτικές αποδιαρθρώσεις στο κοινωνικό και αστικό τοπίο.

URBAN SPACE IN CRISIS TURMOIL

Abstract

The impact of the crisis on urban space is not limited to obvious changes in the material framework such as infrastructure degradation or closed down stores. Significant transformations are taking place at the level of social relations and spatial practices as living hardships, rising unemployment, decline of commercial activity and an established sense of fear create new patterns in inhabiting urban space. At the same time, the emergence of new social initiatives redefines the meaning of public space as a place for collective and resistant practices. The tribute contributions are dealing with interweaved spatial and social imprints of crisis as well as the underway ruptures in social and urban landscape set from the troika regime.

Η αλλοίωση του αστικού χώρου έχει μέχρι τώρα υποτονική συμμετοχή στο συλλογικό αφήγημα της κρίσης. Στα έντυπα μέσα, σε δημόσιες συζητήσεις και στον καθημερινό λόγο συναντάται επανειλημμένα μια ιμπρεσιονιστική παράθεση συγκεκριμένων χωρικών αποτυπωμάτων της κρίσης που προσλαμβάνονται περισσότερο σαν ενδεικτικά στοιχεία των οικονομικών δυσχερειών παρά σαν προβλήματα αστικής βιωσιμότητας. Μια πρόχειρη ανασκόπηση θα μπορούσε γρήγορα να απαριθμήσει τις πιο δημοφιλείς αναφορές: ανοίκιαστα καταστήματα, άδεια κτίρια, ημιτελή γιαπιά, ασυντήρητες δημόσιες υποδομές, κενά διαφημιστικά billboards και σπανιότερα κατεδαφίσεις ακατοίκητων κτισμάτων για απαλλαγή από φόρους. Κάποτε ο δημοσιογραφικός λόγος περιορίζεται στην ανάδειξη χωρικών λεπτομερειών που συμβολοποιούν την κρίση όπως τα λουκέτα, τα ενοικιαστήρια ή τα αυτοσχέδια καταλύματα των αστέγων. Μέσα από τέτοιου τύπου αποσπασματικές αναφορές μοιάζει να περιγράφεται περισσότερο μια συσσώρευση ατομικών ατυχιών μέσα στο δυσμενές οικονομικό κλίμα παρά τα συμπτώματα μιας βίαιης παρακμής της πόλης. Γίνεται έτσι φανερό ότι η πληρέστερη αντίληψη της εμβέλειας των επιπτώσεων που έχει η κρίση στην πόλη εύκολα μας διαφεύγει.

Αν κάποιος επιχειρήσει να αναδιφήσει στις βαθύτερες και πιο καθοριστικές μεταβολές του αστικού χώρου δεν πρέπει να ψάξει μόνο στα χωρικά επιφαινόμενα αλλά κυρίως στις κοινωνικές πρακτικές εντός του χώρου. Μέσα

* Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, kostman@arch.uth.gr

στα τελευταία πέντε χρόνια έχουν εκδηλωθεί νέα συλλογικά φαινόμενα κι έχουν ισχυροποιηθεί παλαιότερες τάσεις. Κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικές συμπεριφορές αναδιαμορφώνονται καθώς οι βιοτικές δυσκολίες, η αύξηση της ανεργίας και η μείωση των εμπορικών συναλλαγών δημιουργούν νέα μοτίβα στην οικειοποίηση του χώρου.

Το αποτύπωμα λοιπόν της κρίσης στην πόλη δεν πρέπει να αναζητηθεί αποκλειστικά στα υλικά στοιχεία του αστικού περιβάλλοντος. Ευρύτερες διεργασίες οικονομικής, κοινωνικής και ανθρωπολογικής τάξης μετασηματίζουν τους άυλους αλλά απολύτως ουσιώδεις όρους της πόλης. Η φτωχοποίηση και η υψηλή ανεργία αφήνουν τον καταθλιπτικό τους απόηχο στην εκδίπλωση της αστικής ζωής. Η αξία του δημόσιου χώρου ως ενοποιητικού στοιχείου των ανθρώπων αρχίζει αδιόρατα να υποσκελίζεται από την τάση απόσυρσης που υποβάλλει η σκληρότητα της υλικής καθημερινότητας. Η πόλη σταδιακά ταυτίζεται με ποικίλες υπαρκτές ή κατασκευασμένες απειλές και σημαδεύεται από εντεινόμενους διαχωρισμούς, ανισότητες και περιθωριοποιήσεις.

Οι περιδινήσεις που επιφέρει η κρίση και μαζί η εφαρμογή της μνημονιακής τάξης κλονίζουν με πολλαπλούς τρόπους προηγούμενες ισορροπίες που έως πρόσφατα ρύθμιζαν υποτυπωδώς την αστική πραγματικότητα. Η καταγραφή των σύνθετων ανακατατάξεων που τελούνται είναι ένα ιδιαίτερα σύνθετο ερευνητικό εγχείρημα αλλά η δρομολόγησή του θα ήταν ιδιαίτερα επωφελής. Θα ήταν χρήσιμο, για παράδειγμα, να σκεφτούμε με τι τρόπο η πρόσληψη του αστικού χώρου φορτίζεται και νοηματοδοτείται από σκηνές συλλογικής ψυχικής εξουθένωσης όπως οι ουρές ανθρώπων σε υπηρεσίες πρόνοιας ή σε διανομές τροφίμων. Εξίσου σημαίνουσα θα ήταν η κατανόηση των επιπτώσεων που θα έχει σε βάθος χρόνου η μεταστροφή της ακίνητης ιδιοκτησίας σε πηγή δυσβάσταχτων φορολογικών βαρών. Επιπτώσεων όχι μόνο οικονομικής και κτηματομεσιτικής τάξεως αλλά και στο επίπεδο της «ψυχικής οικονομίας» των υποκειμένων.

Από την άλλη πλευρά, είναι σημαντική πρόκληση για τους επιστήμονες του αστικού χώρου να μελετηθεί πως οι διάφορες μορφές αντίστασης στην κρίση και στην πολιτική διαχείρισή της επαναφέρουν στον δημόσιο χώρο το θεμελιακό στοιχείο της συλλογικής εμπειρίας. Στις συγκεντρώσεις των αγανακτισμένων, στους αυτοδιαχειριζόμενους χώρους, σε πρωτοβουλίες

εναλλακτικής οικονομίας ή στα νέα κινήματα αλληλεγγύης και αντίστασης το νόημα του κοινού εδάφους συγκροτείται εκ νέου. Παρόμοιους επαναπροσδιορισμούς του «δημοσίου» επιβάλλει η εγκατάσταση σε πλατείες και πάρκα τμημάτων της νεανικής αστικής κουλτούρας που ασφυκτιούν στους συμβατικούς χώρους διασκέδασης ή αδυνατούν πια να ανταποκριθούν στο κόστος τους. Διαφαίνεται έτσι μια παλιννόστηση της αδιαμεσολάβητης κοινωνικής συνεύρεσης στο αστικό πεδίο και οι μέχρι τώρα γενικευμένες πρακτικές απαξίωσης και σφετερισμού του δημόσιου χώρου αρχίζουν να προσκρούουν στο εντεινόμενο αίτημα αναδιοργάνωσής του και διαφορετικής ιεράρχησης των προθέσεων και σημασιών που τον συνέχουν.

Βεβαίως, οι παραπάνω επισημάνσεις δεν σκοπεύουν να υποτιμήσουν τη σημασία των πιο άμεσα αντιληπτών πολεοδομικών ρήξεων όπως η αποσύνθεση των παραδοσιακών εμπορικών περιοχών από το κλείσιμο των μικροεπιχειρήσεων και του λιανικού εμπορίου.

Το κατάστημα αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα της ζωτικότητας της ελληνικής πόλης και είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις κεντρικές λειτουργίες του αστικού ιστού. Ο μαρasmus του μικρομεσαίου εμπορίου λόγω της αγοραστικής καθίζησης των νοικοκυριών αλλά και η μεθοδευμένη υπονόμισή του με την υπερφορολόγηση και με το άνοιγμα των καταστημάτων τις Κυριακές αφήνουν μεγάλες ομάδες επαγγελματιών εκτεθειμένες στην ανεργία. Ταυτόχρονα, η όλο και μεγαλύτερη μετατόπιση των εμπορικών εξυπηρετήσεων προς τις μεγάλες «αλυσίδες» και τους θύλακες των εμπορικών κέντρων εξαρθρώνει το δίκτυο σχέσεων και λειτουργιών που καλλιεργεί η τοπική αγορά και το μικρής κλίμακας εμπόριο. Μ' αυτόν τον τρόπο διαλύονται οι αρμοί του αστικών κέντρων και αλλάζει δραματικά ο χαρακτήρας τους.

Δεν υποτιμώνται επίσης κυβερνητικές πρωτοβουλίες που δημιουργούν προϋποθέσεις εξαιρετικά δυσμενών πολεοδομικών ανατροπών. Τέτοια διαφαινόμενη εξέλιξη είναι οι πλειστηριασμοί των ακινήτων για την εξόφληση ληξιπρόθεσμων οφειλών προς το Δημόσιο. Η πιθανότητα εκτέλεσης μαζικών πλειστηριασμών, σε συνδυασμό με την κατάρρευση των αξιών των ακινήτων, θα επιτρέψει να περιέλθουν έναντι χαμηλού αντίτιμου χιλιάδες διαμερίσματα και οικοπέδα στην κυριότητα επενδυτικών ομίλων. Μια τόσο ραγδαία συγκέντρωση αστικής γης και κτιριακού αποθέ-

ματος σε βάρος της μικροϊδιοκτησίας θα έχει απρόβλεπτες συνέπειες τόσο σε κοινωνικό όσο και σε χωρικό επίπεδο. Το βέβαιο είναι ότι η κερδοσκοπία γης που θα προκύψει, σε τοπική κλίμακα ή διασυνδεδεμένη με διεθνείς χρηματοπιστωτικές ροές, θα εκτοξεύσει τη στεγαστική ανασφάλεια και θα πολλαπλασιάσει τα πλήγματα που δέχεται η μεσογειακή αστική συγκρότηση και κοινωνικότητα των ελληνικών πόλεων.

Σχετική με την προοπτική των πλειστηριασμών είναι η μεταβίβαση αστικών εκτάσεων σε ιδιωτική εκμετάλλευση είτε με την απευθείας πώληση είτε με τον εξευγενισμένο τρόπο των αναπλάσεων. Καθόλου τυχαία, τέτοιου είδους εκχωρήσεις συνοδεύονται με νομοθετικές διευκολύνσεις που επιτρέπουν στα διάφορα «επενδυτικά σχέδια» την παράκαμψη της πολεοδομικής νομοθεσίας, του ρυθμιστικού σχεδιασμού και όλων των θεσμοθετημένων προβλέψεων διαβούλευσης και κοινωνικής συναίνεσης. Η ευδωχή αυτών των σχεδίων θα εντείνει χωρικές πολώσεις, κοινωνικές ανισότητες, γεωγραφικούς αποκλεισμούς και όλα όσα συνοδεύουν το μοντέλο της ασύμμετρης νεοφιλελεύθερης πόλης. Επιπλέον πολλά από τα φιλόδοξα σχέδια ανάπλασης, στερούμενα κοινωνικού και μεταρρυθμιστικού περιεχομένου, στοχεύουν στην αποτελεσματικότερη εδραίωση των συνθηκών για την υψηλή ανταποδοτικότητα χρήσεων λάιφ στάιλ. Οι αισθητικές και λειτουργικές νόρμες αυτού του υποδείγματος πολύ εύκολα εξοβελίζουν στοιχεία ιστορικής συνέχειας, τοπικά μοντέλα κοινωνικότητας αλλά και την ελευθερία πολιτικής ενεργοποίησης στον δημόσιο χώρο.

Στόχος λοιπόν αυτού του μικρού αφιερώματος είναι να επισημάνει ορισμένες χαρακτηριστικές πτυχές από την μεταβαλλόμενη πραγματικότητα του αστικού χώρου, να ανιχνεύσει τις αφετηρίες τους και τις τάσεις τους για περαιτέρω μετεξέλιξη.

Τα άρθρα που ακολουθούν βασίσθηκαν σε ανακοινώσεις από το συνέδριο «Μεταβολές και ανασηματοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης» που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας τον Νοέμβριο του 2013, εκτός της κυρίας Γεωργίας Αλεξανδρή. Όπως είναι αναμενόμενο πολλές πλευρές των σύγχρονων αστικών μετασχηματισμών δεν έχουν χωρέσει στις επιλεγμένες αναλύσεις. Κοινός παρονομαστής όμως των εργασιών που συγκεντρώθηκαν είναι η σταθερή προσέγγιση των χωρικών ζητημάτων σε συνάρτηση με τις κοινωνικές πρακτικές που οι χώροι φιλοξενούν. Το καταστροφικό momentum της κρίσης

ιχνηλατείται μέσα στο χωροκοινωνικό συνεχές των πολιτικών και οικονομικών διεργασιών, του υλικού πλαισίου της πόλης και της σωματοποιημένης εμπειρίας και οικειοποίησης του χώρου.

Στην εργασία της **Ελένης Πορτάλιου** επιχειρείται μια εποπτική καταγραφή των σχέσεων ανάμεσα στις οικονομικές, κοινωνικές και χωρικές διαστάσεις της κρίσης με πεδίο αναφοράς το ρηγματωμένο τοπίο της ελληνικής πρωτεύουσας. Αναλύονται οι βασικές πτυχές που περιγράφουν την ανθρωπιστική κρίση της Αθήνας με έμφαση στον κοινωνικό κατακερματισμό των κατοίκων της πόλης που επιβάλλουν οι συνθήκες φτώχειας, φόβου, ανασφάλειας και καταστολής. Παράλληλα προβάλλεται η εκκόλαψη νέων μαζικών μορφών κοινωνικότητας όπως το κίνημα των «αγανακτισμένων» και το κίνημα Αλληλεγγύης που επανανοηματοδότησαν τη συλλογική ενεργητική δράση για επιβίωση και αξιοπρέπεια. Η ελπιδοφόρα αναγνώριση των κοινωνικών και χωρικών εφεδρειών που θα συντελέσουν στην ανασυγκρότηση της τραυματισμένης πόλης αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά της εργασίας.

Η **Μαρία Μάρκου** πραγματεύεται τον σύνθετο μηχανισμό υφαρπαγής φυσικών και κοινωνικών πόρων και συγκεκριμένα των παράκτιων αστικών μετώπων. Με αντικείμενο μελέτης τον Φαληρικό Όρμο ανιχνεύει τις οικονομικές παραμέτρους, τα ιδεολογήματα και τα επικοινωνιακά στρατηγήματα μιας ιστορίας σφετερισμού των κοινωνικών διαθεσίμων και της συλλογικής μνήμης. Η διεξοδική ανασκόπηση παλαιότερων χρήσεων και σημασιών του συγκεκριμένου τόπου κατορθώνει να εισάγει ως μέτρο κατανόησης και αποτίμησης των πολεοδομικών εξελίξεων τη συντελεσμένη εγκάρδια επαφή των ανθρώπων με το γεωγραφικό υπόβαθρο. Με τον γνώμονα αυτής της αξίας αναμετράει το ιστορικό των σύγχρονων αναπλάσεων και σχεδιασμών της ακτής του Φαλήρου όπου μητροπολιτικές φιλοδοξίες, τουριστικό μάρκετινγκ και επενδυτικές επιλογές έχουν αγνοήσει επιδεικτικά τις τοπικές κοινωνίες και τα ουσιώδη γνωρίσματα του τοπίου.

Στη μελέτη της η **Γεωργία Αλεξανδρή** εξετάζει περιπτώσεις εφαρμογής του αστικού εξευγενισμού στην Αθήνα της κρίσης. Ανατέμνοντας το ιστορικό των πολεοδομικών ρυθμίσεων και της εγκατάστασης νέων χρήσεων στο Μεταξουργείο αναδεικνύει τον επιθετικό κερδοσκοπικό χαρακτήρα που διαπερνά τα νεοφιλελεύθερης λογικής εγχειρήματα αστικής ανάπλασης. Στο ίδιο πνεύμα με πρωτοβουλίες όπως το Rethink

Athens, ο εξευγενισμός του Μεταξουργείου επιστρατεύει μια επιχειρηματολογία στην οποία η αισθητική αναβάθμιση, η εξυγίανση και αναζωογόνηση του κέντρου χρησιμοποιούνται ως ευφημισμοί του εκτοπισμού κοινωνικών κατηγοριών και της διαμόρφωσης και εξαργύρωσης νέων υπεραξιών.

Ο **Μιλτιάδης Ζερμπούλης**, με βάση εθνογραφική έρευνά του στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, εξετάζει πώς οι πρακτικές εγκατάλειψης και εκκένωσης χώρων παράγουν χάσματα στο υλικό και λειτουργικό συνεχές της πόλης πυροδοτώντας αλλαγές στον τρόπο πρόσληψης και χρήσης του άλλοτε οικείου χώρου. Οι άδειοι χώροι προσεγγίζονται ως υλικές οντότητες που η αιφνίδια αποκοπή τους από το δίκτυο σχέσεων στο οποίο συμμετείχαν τις έχει καταστήσει αδρανείς και ανενεργές επηρεάζοντας και απορυθμίζοντας συνολικά το αστικό τους πλαίσιο. Η εγγραφή των σύγχρονων ερειπίων στην καθημερινότητα του συλλογικού βίου επενεργεί δραματικά στη σχέση των ανθρώπων με το υλικό τους περιβάλλον γεννώντας συναισθήματα φόβου και απογοήτευσης. Έτσι οι νέες χωρικές πραγματικότητες της αστικής παρακμής και των κενών κτιρίων υποστασιοποιούνται όχι μόνο ως συμπτώματα της κρίσης αλλά και ως υλικοί συντελεστές που ανατροφοδοτούν το αρνητικό δυναμικό της.

Στην εργασία των **Κώστα Θεοδωρόπουλου, Γιώργου Κανδύλη** και **Αλεξάνδρας Σαγιά** διερευνάται η κοινωνική κατασκευή της ασφάλειας στην πόλη, μιας αξίας που με διάφορα προσχήματα έχει αναχθεί σε ύψιστη πολιτική προτεραιότητα. Η μελέτη εστιάζει στην χρήση από την Ελληνική Αστυνομία οπτικοακουστικού υλικού που αναδεικνύει το δράση της απέναντι σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στην κεντρική Αθήνα. Η προβαλλόμενη δραστηριότητα της Αστυνομίας (έλεγχοι, προσαγωγές, συλλήψεις) καλλιεργεί την αίσθηση της διαρκούς απειλής και υποβάλλει την ανα-

γκαιότητα βίαιων κατασταλτικών μηχανισμών ως μέσο βιοπολιτικού ελέγχου. Μέσα από αυτές τις στοχεύσεις η ιδιότητα του πολίτη περιστέλλεται σε μια παθητική και φοβική περιχαράκωση και η πόλη από πεδίο κοινωνικής συνύπαρξης μεταστρέφεται σε μια επισφαλής επικράτεια παραδομένη στους φανταστικούς κινδύνους που αντιπροσωπεύει το κοινωνικό περιθώριο ή η πολιτική απειθαρχία.

Τέλος, η εργασία της **Βασιλικής Μακρυγιάννη** αναφέρεται στη δυνατότητα των πόλεων να λειτουργούν ως πυκνωτές συγκρούσεων, αντιστάσεων και αμφισβητήσεων. Με αφετηρία τη θεωρία του Lefebvre για τον αλληλοπροσδιορισμό του αστικού χώρου και των κοινωνικών σχέσεων περιγράφει την προοπτική ανάπτυξης στον δημόσιο χώρο πρακτικών που διαπερνούν παγιωμένα όρια και αποσταθεροποιούν συμπαγείς ταυτότητες και χωρικές ιεραρχήσεις. Ειδικότερα προσεγγίζεται η Αθήνα της κρίσης ως ένα εν δυνάμει πειραματικό εργαστήριο συλλογικών και ατομικών χειραφετικών εγχειρημάτων που επιτελούνται στο πλαίσιο των καθημερινών αστικών πρακτικών και αντιστέκονται στο ομογενοποιητικό πρόγραμμα των εξουσιών.

Φιλοδοξία της συμπαράθεσης αυτών των ερευνητικών προσεγγίσεων είναι να καταδειχθούν οι αντινομίες που χαρακτηρίζουν τις έντονες αναταράξεις του αστικού γίγνεσθαι μέσα στην κρίση. Μπορεί οι ρήξεις στην εικόνα και τη λειτουργικότητα της πόλης να μην είναι ακόμα τόσο ισχυρές αλλά είναι αισθητές οι καταπονήσεις της από την φτωχοποίηση κοινωνικών στρωμάτων, την παραγωγική αποδιάθρωση και τον κρατικό αυταρχισμό. Εξίσου αντιληπτοί είναι και οι κίνδυνοι από την ολοσχερή παράδοση της δημόσιας γης σε ιδιωτικά συμφέροντα. Απέναντι σε όλα αυτά στέκονται οι πρωτοβουλίες των πολιτών με τη πολύμορφη δυναμική τους να ανασυγκροτεί το σημαντικότερο κεφάλαιο της πόλης, τη συνείδηση της συλλογικότητας.